

811.512.122'1
Т 93
к

ТІЛТАНЫМДЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

(2006-2008 жж.)

811.512.122'1

Т 93
К

КНД 81.2 (2004)
КНД 81.2 (2004)
КНД 81.2 (2004)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМДЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

(2006-2008 жж.)

ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫ
№ **334976**

ЖШС «Print S»
Алматы 2012

УДК 80/81
ББК 81.2 (5 Қаз)
Т 92

Баспаға А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакция алқасы:

Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Б.Әбілқасымов, А.Қ.Жұбанов, Ә.Жүнісбек,
К.Ш.Хұсайын, Н.Уәли, Ж.Манкеева, З.Базарбаева

Жауапты редактор:

Малбақов Мырзаберген

Филология ғылымдарының докторы, профессор

Уәли Нүргелді

Филология ғылымдарының докторы, профессор

Жауапты шығарушы:

Құлманов Сәрсенбай

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

**Т 92. Тілтанымдық зерттеулер (2006-2008 жж.) / Жауапты ред. М.Малбақов,
Н.Уәли. – Алматы: ЖШС «Print S», 2012 – 222бет.**

ISBN 978-601-289-061-7

Жинаққа А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қызметкерлері тарапынан 2006-2008 жылдар аралығында жүргізілген іргелі ғылыми-зерттеу жұмыстарының басты нәтижелері еніп отыр. Қазіргі қазақ тіліндегі фонетика, грамматика, лексикология, тіл мәдениеті, тіл тарихы, диалектология, ономастика, этнолингвистика және қолданбалы лингвистика салалары бойынша жасалған зерттемелерде тілтанымдық ізденістердің құрылымдық, функционалдық және тарихи-мәдени аспектілері сөз болады.

Еңбек тіл білімі саласының мамандарына, жоғарғы оқу орындарының филология факультеттері студенттеріне, тілтанымдық зерттеулерге қызығушылық танытатын барша оқырман қауымға арналады.

УДК 80/81
ББК 81.2 (5 Қаз)

ISBN 978-601-289-061-7

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл
білім институты, 2012
© ЖШС «Print S» көркемдеу, 2012

дауыстылардың емлесі мүлде шатысып, былығып кетті» [3, 126]. Шынында, бір жерде селбеспелі дыбыс ескеріліп жазылса, екінші бір жерде ескерілмей жазылғандығын көруге болады.

Қазақ тілінің үндестік заңдылығына сәйкес *ромб, факт, фонд, банк* сияқты бір буынды кірме сөздер *ромбы, пәкті, понды, банкі* түрінде игерілді. Бұл мысалдарда қазақ тіліндегі *ы-і* қысаң дауыстылары – *эпитеза* жасаушы элементтер болып табылатындығы. Акценттік-фонетикалық процеске байланысты кірме сөздерде, қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне тән емес қатар келген екі дауыссызы бар сөздер соңында апокопа құбылысы кездеседі: *текст – текіс, машинист – мәшійнійс* т.б. тәрізді сөздердегі <т> фонемасы түсіріліп игерілді.

Фонетикалық өзгерістерге байланысты екі дауыссыздың арасында дауысты дыбыс пайда болу арқылы жасалатын сөздер көптеп кездесті. Кірме сөздерді қабылдап алғанда ана тілдің ерекшеліктеріне жатпайтын дербес тіркестерге, жеке сөздерге байланысты пайда болған эпитеза құбылысы 1930-1937 жылдардағы баспасөз беттерінде көптеп ұшырасады. Дыбыстар комбинаторлық өзгеріске түсіп, былайша жазылды: *Осылар мен қатар тырақтыр аксиесін таратұу 5,5 пұрсент* орындалды да, орталық пішен мекемесінің 1-мүлиен 660 мың сомдық аксиесінен түк таратылған жоқ. (Сатсыйалды Қазағыстан. 20 август. 1932 ж. 3-бет). Бұл бірінші санды *Каріба ұлының бірігадісінен* көбірек кездесіп отыр (Сатсыйалды Қазағыстан. 20 август. 1932 ж. 3-бет). Сонымен, қазақ тілінде *ы, і* қысаң дауысты дыбыстар 1938 жылға дейін естілген жердің барлық жерінде таңбаланды.

Сонымен сөзімізді түйіндей келе, 1929-1940 жылдары емле ережесі құрылып, халық талқысына салынып жарияланғанымен, оның дағдыға айналмауынан қайшылықтар кездесіп отырғанын көруге болады. Осы жылдары құрылған емле ережесі – қазіргі емленің түпнегізі, арнасы.

ӘДЕБИЕТ

1. Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06. 1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКИКА. – Кызылорда, 1930. – 482с.

2. Басымов Қ. Түрлі түсті сөздердің жазылуы туралы // Халық мұғалімі. №3. 1938 жыл. Педагогика баспасы. – Алма-Ата, – 133б.

3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөнінде зерттеулер. – Алматы, 1966.

Негізгі емле ережелерінің жобасы. Қазақ тілі негізгі емле ережелерінің әр кезеңдері байқалған қиындықтары мен қайшылықтары, толықтыру енгізу

Р.Сыздық,
ҚР ҰҒА академигі

Араб жазулы қазақ емлесінің ресми түрде қабылданған ережелер кодексі жоқ болғанымен, оның іргетасын XX ғасырдың 10-ыншы жылдарынан бастап А.Байтұрсынұлы қалаған болатын. Ол 1912 жылдың өзінде «балаларды оқытқанда, олардың жанын қинамасына жазудың тәртібі болуы шарт» – дей келіп, ең алдымен, бұл тәртіп қазақ тілінің өз дыбыстарына арналған жазу белгісі – қарпі болуы керек деп, жаңа әліпби (алфавит) ұсынғаны белгілі («Жазу тәртібі» // «Айқап», 1912, №4-5). 1914 жылы Орынборда басылған «Тіл – құрал» (Қазақ тілінің сарфы) атты I жылдық оқулығында «Жазу қағидалары» деген тақырыппен а (ә), о (ө), ұ (ү), у (сонор у), ы, й, қ, ғ әріптерінің жазылу тәртібін берген, әрі қарай «Сөз жазуының жалпы ережесі» деп тақырып етіп, жалғау, жұрнақтардың жазылуын, қос сөздердің жазылуын көрсетеді. Бұл – бүгінгі орфографиялық ережелеріміздің бастамасы, алғашқы үлгісі болды. 1925 жылы Қызылордада басылған «Тіл – құралда» (I-Тіл танытқыш кітап. Дыбыс жүйесі мен түрлері). «Сөз жазуының жалпы ережелері» деген тақырыппен 8 бап етіп сөздердің бірге, бөлек жазылатын, дефис арқылы жазылатын орындары, жалғау, жұрнақтардың жазылуы, олардың ішінде үндестік заңдарына бағынбайтын жұрнақтардың жазылуы жайындағы ережелері ұсынады. Демек, бұл көрсетілгендер осы күнгі алғашқы баспа бетін көрген нұсқасы болды деп толық айтуға болады. Бұл ережелерде жетіспейтін

баптар да бар. Олар: бөгде тілдік сөздердің жазылуы, мұнда тек орыс тілі арқылы келген бірліктер ғана емес, бұрыннан келе жатқан, әр кезеңде, әр басылымда әртүрлі жазылып жүрген араб пен парсы сөздерінің жазылуы тәртібі айтылмайды. Мысалы, осы кезеңге дейін жиі қолданылып келе жатқан араб, парсы сөздерінің жазылуы (айталық, олар қазақша «сындырылған» вариантта ма әлде түпнұсқаша жазыла ма), сондай-ақ XIX ғасырдың орта тұсынан бастап ене бастаған орыс сөздерінің жазылуы (мысалы, *жандарал ма, генерал ма, майыр ма, майор ма, кінеге ме, кінига ма* т.т.), кейбір қосымшалардың түбір сөзге жалғануы (бірге ме, бөлек пе, мысалы, бұл күнде көмектес септік деп жүрген *мен, бен, пен* жалғаулары қосылып жазыла ма, әлде бөлек жазыла ма т.т.) сияқты екіұшты жазу үрдісі орын алды. Сол сияқты *ы, і* әріптерінің екі буынды сөздердің ортасында (*жапрақ/жапырақ/, мәміле/мәмле, жануар/жаныуар*), сөз басында (*рас/ырас, лақ/ылақ, рұқсат/ұрықсат*) жазылу-жазылмауы туралы жүйелі түрде келген емле тәртібі жоқ. Мысалы, А.Байтұрсынұлының қаламынан әр кезеңде шыққан материалдардың мәтінінде *йағни/йагыни, тіршілік/тірішілік, тірілік/тірлік, қырыуар, құйрық* деп берілген орфограммаларды көреміз. Біріккен сөздердің көбінесе сызықшамен жазылатындығы көрсетілгенмен, мұнда да бірізділік жоқ, яғни бірі жуан дауыстымен, екіншісі жіңішке дауыстымен келіп, үндестік заңына бағынбай тұрған түбірлер сызықшамен жазылады деген негізгі ереженің ішінде бірыңғай не жуан, не жіңішке болып біріккен сөздер де сызықшамен жазылады деп көрсетілген. Дегенмен ресми түрде түзілген толық емле ережелері кодексі жоқ болғанмен, реформаланған араб жазуымен басылған оқулықтарда және XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы (1929 жылы латынған көшкенге дейінгі) қазақ жазба дүниесінде біршама сауатты, бірізді жазу мәдениеті орнағанын айтуға болады. Ол – бір жағынан, А.Байтұрсынұлы ұсынған ұлттық жаңа әліпбидің сәтті болғанын көрсетсе, екінші жағынан, сол жаңа графиканың оқулықтарда әрбір таңбасын (қарпін) дұрыс танып, өз орнында жазылуын көрсеткен материалдар бұл ережелерді сақтап отыруға қоса үйреткені байқалады.

Латын жазуына көшпес бұрын-ақ емле проблемасы әлеуметтік-ғылыми үн алып, оған конференция-жиындар ұйымдастырылып, өз алдына маңызды мәселе болды (1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде, 1926 жылы Бакудегі Түркітанушылардың, 1929 жылы Қызылордада өткен емле конференциясында) деп көрсетеді зерттеушілер. Емле ережелерінің толық түрі 1929 жылы Емле конференциясы қарсаңында А.Байтұрсынұлы ұсынған нұсқасы болды. Ол «Еңбекші қазақ» газетінің 27 марттағы нөмірінде жарияланды (Қ.Күдерінова. Қазақ жазуының теориялық негіздері, 2006).

1930 жылдан 1940 жылға дейінгі қазақ тілінің дұрыс жазу тәртібі – емле ережелері 1929 жылы латынға көшкенде қабылданған болатын. Демек, қазақ тілі орфографиялық ережелер кодексі ресми түрде тұңғыш рет 1929 жылы дүниеге келді. Онда ұстанған негізгі принцип фонетикалық принцип болды, яғни дыбыс жүйесіне негізделді (бұл мәліметтер жөнінде жоғарыда көрсетілген Қ.Күдерінованың еңбегінде толық талданып, көрсетілді).

Емле ережелерінің жүйелі, дұрыс болуы сол ережелерді пайдаланатын жазу (графиканың) сындарлығына, яғни тілдің дыбыстық жүйесіне сәйкес дұрыс түзілгендігіне тікелей байланысты. Демек, бұл тұңғыш емле ережелерінің кемшіліктері деп:

1) қазақ алфавитінде қабылданған *f [ф], x [х], v [в]* таңбаларының (әріптерінің) болмауы шеттілдік, әсіресе интерсөздерді дұрыс жазып, дұрыс оқуға мүмкіндік бермейтіндігі (*bagon* – вагон, *bolt* – вольт, *qimia* (қыймыя), *қан* (хан), *қал* (хал), *Ақымет* (Ахмет) деп жазу; 2) толық дауысты *у, и* дыбыстарының жеке таңбасы жоқ болғандықтан, олардың *ұу, үу, ый, ій* түрінде жазылуы; 3) бөгде тілдік сөздердің (интернационалдық терминдердің) жазылуында қайшылықтардың (ала-құлалықтардың) орын алуы сөз болды. Принцип фонетикалық болғандықтан, оларды естілуінше, айтылуынша жазу ережесі бір сөздің бірнеше вариантта жазылу фактісі (проф. Қ.Жұбанов айтқандай, *коммунист* деген сөздің 16 түрлі жазылуы); 4) сөздің 2, 3-буындарында еріндік *о, ө, ұ, ү* әріптері жазылмайды деген ереже шеттілдік сөздердің мықты өзгертіліп жазылуы: *proletariat* деп жазудың орнына *pqroltariat, pyreletarijat, p̄rol̄ytariat, p̄qreletariat* деп жазылып жүрді; 5) сөз аяғында *о, ө* әріптері жазылмайды деген ереже шеттілдік сөздерді жазуда қайшылықтар туғызды: *dijnamь* (дыйнамы), *buiра* (бюро); 6) сөз соңында ұяң сөздерді жазуда қайшылықтар туғызды: *qulьp* (клуб), *parat* (парад) деп *б, д, г* (б, д, г) әріптері жазылмайды деген ереже бойынша *qulьp* (клуб), *parat* (парад) деп жазылатын болды.

Латын жазуына көшкенде қабылданған емле ережелерінің бұлардан басқа да қайшылықтары көрсетіліп, 1939 жылы түзетулер енгізілген жаңа редакциясы ұсынылды. Мұнда алдымен емле

принциптеріне өзгеріс енгізілді: жалғыз фонетикалық принцип емес, морфологиялық-фонетикалық принцип ұсынылды (сөздің түбірі сақталып, морфологиялық принциппен жазу (*жұмыс*), қосымшалардағы фонетикалық принциппен (*жұмыс+тың, жұмыс+дың* емес) жазу ережесі ұсынылды. Морфологиялық принцип біріккен сөздердің жазылуында да қолданылады делінді. Шеттілдік сөздер, оның ішінде халықаралық терминдер «түбір тұрпаттары сақталып, морфологиялық принципте жазылады деген ереже емле кодексінің осы редакциясында қабылданды. Бұл – кириллицаға көшкенде жасалған, қазіргі кезге дейін берік орын алып келе жатқан ереженің бастамасы болды. Ол ереже орыс тілі арқылы келіп жатқан мындаған бірліктердің – бөгде тілдік, оның ішінде интернационалдық терминдердің орысша жазылу тұлғасын (орфограммасын) қатаң сақтау ережесі еді. Сол сияқты бұл күнде ескерту (негізгі ережеден ауытқу) ретінде айтылып жүрген бап: қазақ тіліне ертеректе еніп, сөйлеу тілінде қалыптасқан терминге жатпайтын кейбір сөздер (сан жағынан әлдеқайда аз) сол қазақша қалыптасқан (фонетикалық тұлғасы түпнұсқадан өзгеше айтылатын) түрінде жазылады (*pojz, siez, pəl, yien, yiel, aqus*) дегендеріміздің де түп тамыры тұңғыш емле ережелерінің түзетілген редакциясында жатыр.

Сол сияқты *ст, лл, сс* деген дауыссыз дыбыстарға аяқталатын шеттілдік сөздерге қазақ қосымшалары жалғанғанда, соңғы бір дыбыстың түсіп қалатыны да осы нұсқада берілді: *коммунист – коммуниске, металл – металдың, класс – класқа*. Емле ережелерінің бұл редакциясы алфавиттегі өзгерістерді қатты ескерді: *ф, х, в* (ф, х, в) әріптері қосылғанына, *и* (ұ) әрпі *и* болып, *ь* (ы) мен *і* *і* болып, яғни орындарын алмастырып жазылатынына қатысты емле баптары қосылды. Екі буынды сөздердің ортасында *ы, і* әріптері жазылмайды: *тақпа* (мағна), *жапрақ* (жапрақ), *топрақ* (топрақ), *көкрек* (көкрек).

Біздің талдауымызша, емле ережелерінің бұл түзетілген нұсқасы кириллицаға ауысқан кездегі алғашқы емле ережелерінің негізі болды. Негізгі принцип морфологиялық-фонетикалық деп нақтыланды. Емле баптары да көп өзгеріссіз сақталды, тек графика өзгерді. Орыс тілі арқылы келген сөздер енді таза орыс орфограммасын (жазылу қалпын, таңбалану тұрпатын) айқын, бұлжытпай сақтайтын болды. Латын жазуында жоқ *я, ю, ц, ч, щ, ё, э, й* таңбалары мен жуандық, жіңішкелік белгілері сақталып жазылатыны ережелерде бекітілді.

1953 жылғы қазақ орфографиясы ережелерінің жобасын кеңінен талқылап, оның пікір алысатын тұстарының бірі деп табылғаны – *и* әрпінің жазылуын реттеу («бірыңғай ізге салу») болды: 1940 жылғы ережеде қысаң дауысты *і*-мен қысқа (шолак) *й* түйіссе, бір ғана таңба *и* жазу *ти* (*тій* емес), *ки* (*кій* емес), ал *ы* мен түйіскен жерде *ый* етіп жазу ережесі болды (*тый, сый, қый*). Бірақ бұл ала-құлалық тудырды, іс жүзінде *ылайық, ыйшарат, дыйдар, қағыйда* түрінде жазылуға тиіс сөздер *иық, ишарат, дидар, қағида* деп екі түрлі жазу орын ала бастағаны сол кездің (1953 ж.) өзінде айтыла бастады (А.Ысқақов. Алфавит пен орфография ережелерінің жобасы туралы // – Қазақстан мұғалімі. 1953, 28 февраль). Екінші қиындық келтірген ереже – орыс тілінен және орыс тілі арқылы келген сөздердің жазылуы болды. Атап айтқанда, 1940 жылғы ережеде орыс тіліне революциядан бұрын енген сөздер қазақ тілінің дыбысталуына икемделіп, өзгерген түрінде жазылып (*самауыр, жәрмеңке, жағырапия*), ал кейін келген сөздер орыс тіліндегі қалпында жазылсын деген ереже екіұштылық келтірді, сондықтан барлығы да орысша жазылу қалпын сақтау керек деген пікірлер айтылды (Сонда). Шеттілдік сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғанып жазылуында да қиындық болғандығы айтылды: *гамак – гамакқа ма, гамакке ме, полякқа ма, полякке ме?*

Емленің ең қиын тұсы қай кезеңде де біріккен сөздердің жазылуында болып келді. 1953 жылғы жобада да осы көрсетілді. Дәлірек айтсақ, бұл жерде әңгіме ереженің өзінің айтылуында (формулировкасында) емес, қандай тіркестерді біріккен сөз деп тану керек деген лексика-грамматикалық танымда екендігі мәлім: үш-төрт жеке сөздерден тұратын күрделі етістік, күрделі сан есім, күрделі үстеулер біріккен бір сөз бе (*құлап қала жаздады, ал қара көк түске боялды, екі мың жеті жүз тоқсан жеті, темір жол, аяқ киім, ат қора* дегендер), бір мағына беретін тіркестер, сондықтан олар лексикалық бір бірлік (единица – сөз) ретінде бірге жазыла ма, әлде әрқайсысы бөлек жазылуға тиіс пе? Қайшылығы күшті бұл таным күні бүгінге дейін орын алып келеді.

1953 жылғы емле ережелері жобасында біздің аңғарғанымыз:

1) *о* әрпінің позициялық орнын (жазылатын жерін) *а, е* әріптерінің қатарына қойып, ол үшін *автор, колхоз, совхоз, кино* сөздерін мысалға келтіреді, ал қазақ сөздерінен *селқос, біржолата* деген екі сөз келтірген, олар тұтас бір түбір сөздер емес;

2) *тый, сый* деген екі сөз *ый* қосар таңбаларымен тек қосымшасыз жеке келгенде ғана жазылады, олар жалғау-жұрнақтармен келгенде жалаң *и*-мен жазылады деген бап ұсынылған: *сылық, силау, сийымды, тиылу*. Бұл да жүйелілікке қайшы ереже: түбір тұлғада жазылған сон, бұл сөздердің түбір тұлғасы әрі қарай да сақталуға тиіс еді (*сыйлық, тыйым салу, сыйымды*).

Орыс тілінен келген сөздердің жазылуына қатысты баптарда қайшылықтар бар. Қазақ тіліне ертеректе еніп, фонетикалық пішінін өзгертіп («қазақыланып») қолданылатын орыс тілінің бірсыпыра сөздері орысша жазылады деп бұрыннан *жәшік, шай, самауыр, облыс, жәрмеңке, сот, кірпіш, бәтес, сәтен, бәтеңке* болып жазылып қалыптасқан сөздерді енді орыс орфограммасымен жазу ұсынылған. Бірақ, *анкет, контор, секунд, минут, газет, наград, аптека, гитар* деп сөз соңындағы дауысты дыбыс әрпін түсіріп жазу керек деген ереже тағы бар;

3) біріккен сөздер мен тұрақты тіркестердің емлесінде қиындық келтіретін тұстар бар: *ержүрек, қанқұйлы, ақкөңіл, ерқапшы, етекбасты, ұрда-жық* сияқты сөздер біріккен тұлға ретінде қосылып жазыла ма, әлде бейнелі фразеологизмдер болып әр сөзі бөлек-бөлек жазылуы керек пе? Бұл күнде біріккен сөз деп танылған *тісқаққан, жанқиярлық, аяқасты, атүсті* сияқты сөздердің құрамдары бөлек жазылады деп ұсынылды.

Жалпы бөлек не біріктіріліп жазылатын сөздердің емлесінде, дәлірек айтсақ, қандай тіркестер компоненттерін біріктіріп, қайсыларын бөлек жазу керектігін көрсеткен баптарда жүйелілік (парадигмалық тәртіп) жоқ болды.

Бөгде тілдік сөздерге қазақ тілінің қосымшаларын жалғауда да екіұштылық бар: *педагогқа – педагогке, полкқа – полкке, цехқа – цехке, цехы – цехі* т.т.

1957 жылы емле ережелерінің өңделіп, толықтырылып (бірнеше жаңа баптар қосылып) ұсынылған редакциясын дайындау барысында көбірек көңіл аударылған тұстарын атағанда, алдымен, екі компонентті сөз тіркестерін қосып не бөлек жазу проблемасы пікірталасқа түсті. Қазақ тілі ғылымымен, оның теориялық та, практикалық та мәселелерімен айналысып жүрген басты мамандардың пікірлері емле қағидаларын реттеуде де үлкен рөл атқарды. Солардың бірі акад. Ісмет Кеңесбаев қазақ тіліндегі фразеологизмдер мен идеомаларды терең зерттеп, тек қазақ тілі емес, түркітану саласына теориялық-танымдық құнды тұжырымдар ұсынған болатын. Соның бір ұшы екі компонентті құрылымдарды фразеологизмдер – тұрақты тіркестер деп танып, олар тіркес ретінде бір-бірінен бөлек жазылуы керек деген теориялық танымын емле ережесіне енгізуге күш салды. Ал жазу тәжірибесінде *ержүрек, ақкөңіл, басыбайлы, балажан, құралақан* сияқты құрылымдарды бір мағына беретін бір сөз деп танушылық басым болып, көптеген жазбаларда, әсіресе баспасөз беттерінде бірде бірге, бірде бөлек жазылған ала-құлалық орын алды.

Екінші – көбірек пікір айтылған емле бабы екі буынды сөздердің ортасында *ы, і* әріптерін жазу жайы болды. 1940, 1947 жылғы емле ережелерінде *жапырақ, топырақ, мағына, үкімет* сияқты сөздер екі буынды емес (*жапрақ, топрақ, магна, үкмет* емес) үш буынды болып жазылуы да әлі әбден орнықпаған баптар болатын. 1957 жылғы емле ережелерінде осыны нақты көрсетіп, әбден орнықтыру көзделді.

Міне, осы сияқты екіұшты, дәлелі теориялық тұрғыдан орнықпаған ережелер дәлелдей түсуді қажет еткендігі белгілі болды. Нәтижесінде 1957 ж. қазақ орфографиялық ережелерінің едәуір реттелген жаңа редакциясы ұсынылып, ол заңдастырылды, яғни ҚССР Жоғарғы Кеңесі Президиумы 1957 ж. 5 маусымдағы Указымен бекітіліп, бұл ережелер «министрліктерге, комитеттерге, ведомстволарға, газет-журнал редакцияларына, баспаларға, ғылыми-зерттеу мекемелеріне, оқу орындарына жазу практикасында басшылыққа алу міндеттелді». Осы кезден кейінгі 30 жылдан астам уақытта қазақтың жазба дүниесінде емленің бұл ережелері біршама жақсы қолданылып, көптеген баптары берки түсті. Ол баптардың көбі күні бүгінге дейін қазақ жазба дүниесінде сауаттылық, бірізділік үрдісін қалыптастырды.

1957 жылы қабылданған емле ережелері «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінің» едәуір өңделген, толықтырылған редакциясы 1940 жылы жаңа жазу кириллицаға көшкен кезде жасалған ережелердің едәуір өңделген, толықтырылған нұсқасы болғаны белгілі.

1957 жылға дейін қазақ жазу тәжірибесінде (байқалып келген) қиындықтар (қайшылықтар) ескеріліп, зерттеліп, талданғаннан кейін 1983 жылғы емле кодексінде бірге және бөлек жазылатын тіркестердің емлесі айқындала түсті. Бұл тұста сөз тіркестерінің терминдік мәнге ие болуы, тұрақты тіркес болып келетін фразеологизмдер мен идеомдардан біріккен сөздерді ажырату принциптерін айқындау әрекеті ұсынылды. Бұл қатарда зоологиялық, ботаникалық атаулар болып

танылатын аң-құс, құрт-құмырсқа, бақа-шаян, өсімдік атауларының тіркеспен келетін түрлерін бірге жазу заңдастырылды.

Орыс тілі арқылы келген, орыс орфограммасына бағындырылып жазылатын сөздерге қазақ тілі қосымшаларын жалғауда кездесетін қиындықтарды (ала-құлалықты) реттеуге назар аударылды.

Қазақ емле ережелері кодексiнiң едәуір өңделген (негiзiнен иллюстративтiк материалдары – мысалдары өзгертілген), кейбір баптары кеңейтіліп берілген (мысалы, бірге жазылатын сөздер – туралы баптар), кей тұстарда жаңадан ескертулер берілген *күнә, кінә, күмән* сияқты қазақ тілінің қосымшаларын жалғауда өзгеріс енгізілген жаңа редакциясы 1988 жылы ұсынылды.

Дегенмен, қазақ тілі емлесінде әлі де қайта қарастырылатын, өңдейтін тұстары бар екендігін күнделікті жазу тәжірибесі көрсетіп отырғандығына жұртшылық назар аударып, баспасөз беттері мен жиын конференцияларда сөз бола бастады. Атап айтқанда:

1) біріккен сөздердің емлесін айқындай түсу қажеттігі, оның ішінде зоологиялық, ботаникалық терминдердің екі түбірден жасалғандарын қосып жазу;

2) бірқатар сөздердің фонетикалық, морфологиялық варианттарының екеуі екі түрлі дербес мағынада жұмсала түскен проценті ескеріп, ол варианттардың екеуінің де орфограммасы (өзгеріп жазылатын қалпы) сақталатындығы (*үкімет/өкімет; уәде/уағда, сайтан/шайтан, дәрі/дару*);

3) **қ-ғ** дыбыстарымен кезектесе айтыла беретін (*кереқар – кереғар, алагеуімнен – алакеуімнен, мигұла – миқұла, сайкүлік – сайгүлік, тұқжыңдау – тұғжыңдау, ада-күде – ала-гүде, апыл-құпыл – апыл – гұпыл, желқабыз – желғабыз, жедеқабыл – жедеғабыл*) сияқты қатарларды ұяң дыбысты варианттарымен жазу; **п-б** әріптерімен кезектесе жазылып жүрген *қақбас – қақпас, төртбақ – төртпақ, дегбір – декпір, етбетінен – етпетінен, бетбақ – бетпақ* сияқты қатарлардың қатаң дыбысты варианттарын жазу; **н-ң**-мен алмасып жазылып жүрген қатарлардың түбір тұлғасына қарап **н** таңбалы вариантын жазу: *түңгі* (түңгі емес), *бұрынғы* (бұрынғы емес), *тебінгі* (тебінгі емес), ал түбір тұлғасын анықтауға болмайтын *іңген – інген, кемеңгер – кеменгер, жауынгер – жауыңгер, шеңгел – шенгел, жынғыл – жыңғыл* сияқты сөздердің **ң** таңбалы вариантын жазу; сол сияқты **а-ә** (*шай – шәй, жай – жәй, қадыр – кәдір, тілмаш – тілмәш*) әріптерімен кезектесіп жазылып жүрген сөздердің және *кінә – кіна, күнә – күна, дұбара – дұбарә, дүдәмал – дүдәмал* деген қатарлардың біреуін емлелік нормаға айналдыру тәрізді едәуір екшеу, бір қалыпқа түсіру, қысқасы, фонетикалық дублеттерді азайту іске асырылды. Бұл іспеттес дублеттердің де көбі араб, парсы тілінен келген бірліктер болатын.

4) 1957 жылғы емле ережелерінен келе жатқан қайшылықтардың бірі – тәуелдік жалғаулары жалғанғанда екінші буындағы **ы, і** әріптері түсіріліп не түсірілмей жазылуы болатын (*ауылы – аулы, мұрным – мұрыным, даусы – дауысы*), бұл саладағы бірізділікті (дұрыстықты) сөздің фонетикалық жағдайын дыбыстарының жұтылу (абсорбция – құбылысын) зерделей отырып реттеу, сол сияқты **ы, і** дыбыстарының **р, л** дыбыстарынан басталатын сөздердің алдында жазылу-жазылмауын (*лаж – ылаж, лай – ылай, рас – ырас, ру – ұру* немесе *ырым, ырыс, ырық, ілік* сөздерінде жазылуын реттеу де 1988 жылғы емле ережелерінің едәуір өңделген, жүйелі қалыпқа келтірілген редакциясында жүргізілді. Емленің бұл аталған тұстары, осы кезеңге дейінгі қайшылықтары болатын.

1988 жылғы емле ережелері мен соны негізге алып түзілген «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» айтарлықтай өңделген, бірізділікке, жүйелілікке (парадигмалық түзілімге) келтірілген басылымына сол тұстағы жас мамандар, қазіргі ғылыми докторлары, профессорлар Н.Уәлиев пен А.Алдашеваның зор еңбек сіңіргендерінің нәтижесінде қазақ тілі емле тәртібі беки түсті. Бұл істе сөздіктің рөлі мен қызметі айрықша болатыны белгілі.

Емле ережелерінің ең соңғы өңделген нұсқасы 2005 жылы ұсынылды. Бұл нұсқа мынадай тұстарда өңделді:

1. Қазақ емле ережелерінің 1983 жылы өңделіп, ұсынылған және ресми түрде қабылданып, бекітілген нұсқасына да біраз уақыт өтті. Осы мерзімнің ішінде қазақ тілінің лексикалық қазынасында да, сөздердің жазбаша және ауызша қолданылу тәжірибесінде де өзгеріс, жаңалықтар орын алғаны мәлім, сондықтан біраз мысалдар (сөздер, тіркестер) өзгертілді. Айталық, соңғы немесе Советтік Социалистік Республикалар Одағы, РСФСР сияқты мысалдар алынып тасталды; қолданысқа жаңадан ене бастаған *бюджет, кредит, актив, пассив, транш* сияқты экономикалық терминдер және қазақша алынған қысқартулар (*ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, ҚР – Қазақстан Республикасы, АҚ – Акционерлік қоғам*) мысалға келтірілді.

2. Бірқатар баптар қосымша мағлұматтармен кеңейтіліп берілді. Айталық, «Бөлек жазылатын сөздер», «Бірге жазылатын сөздер» деген және өзге де тақырыптардың кейбір баптары (18, 19, 21, 25, 29, 33, 49, 50) толықтырылды. Мысалы, ботаника, зоология терминдерінің, яғни аң-құс, өсімдік атауларының екі түбірден жасалғандарының бірге не бөлек жазылуы жөнінде бұрынғы ережелерге өзгерістер енгізілді: түс атауларымен келетін *қараторғай, қаракүйе, қаражидек, аққайын, қызылқайын, ақбидай, қарабидай* сияқты терминдер де, бір сыңары *қой, сиыр, түйе, қоян, ат, аю, бөрі* немесе *ағаш, шөп, от, тікен, гүл, жапырақ, тамыр, құс, балық, тауық, құрт* сияқты жалпы атаулар болып келетін өсімдік, аң-құс атаулары да қосылып жазылатындығы жаңадан ұсынылды (бұрын *қара жидек, қызыл жидек, қоян оты, киік оты* сияқтыларды көбінесе бөлек жазып келген едік).

3. Бірқатар баптарда берілген ескертулер кеңейтілді: *ж* мен *й* дыбыстарының ортасында келген *а* дыбысының естілуі мен жазылуы туралы ескерту; 25-бап бойынша фразалық тіркестердің жазылуына қатысты *алыпқашпа, жүрекжарды, жолсоқты, қағазбасты, пышақкесті (тыйылу), баукеспе (ұры)* сияқты тіркестердің қосылып жазылатындығы туралы ескертпе; *күнә, кінә, күмән, Күләш* сияқты екінші буынында *ә* әрпі жазылатын сөздерге қосымшалардың жіңішке жалғанғандығы (бұрын жуан жалғанады деп едік) жайындағы ескерту жаңадан ұсынылды, ал соңғы сөздерге барыс жалғауы мен *-ла/-ле* қосымшасының жуан болатындығы ескерту етіп берілді.

4. *Ауыл, дауыс* сияқты сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, олардың қолданыстағы айтылу ыңғайына қарай, соңғы буындағы *ы, і* әріптерінің түсіріліп те, түсірілмей де жазылатындығы ескертілді, олар емле сөздігінде «және» деген белгімен қатар берілді: *ауыл, аулым және ауылым, дауыс, даусы және дауысы*.

5. Ережелердің бұлардан өзге де бірқатар тұстарында бір сөйлемнен не жеке сөздерден алынып-қосылған дегендей стильдік редакциялар жүргізілді.

Осылайша үздіксіз өңделіп, ішінара редакциялынып отырғанына қарамастан, емле проблемасы күн тәртібінен түскен жоқ. Қазіргі қолданып жүрген емле ережелерімізге жалпы түбегейлі өзгерістер енгізу керек деген де пікір айтыла бастады. Мұндай ұсынысқа әсіресе тәуелсіздікке ие болған кезеңде туған бірнеше фактор себеп болды. Солардың бірі совет заманында қазақ тілінің ұлттық белгісінің әлсірей түсуі деп санап, оған орыс тілінің коммуникативтік мүмкіндігі жағынан басымдығы, тіпті лингвистикалық тұрғыдан өзгеріске ұшыра бастауы (сөздік қазынасында бөгде тілдік сөздердің орасан мол орын алуы) себепкер болса керек. Осы әсердің күшін әлсіретудің бір жолы – қазақ тілінің фонетикалық табиғи қасиетінің бірі – сингармонизм заңдарын сақтау, үндестік заңдарын тек айтылуда емес, жазба тәжірибесінде де сақтау, яғни бөгде тілдік бірліктерді де қазақ сөздері сияқты біртұтас жуан, не біртұтас жіңішке тұрпатта жазуды іске асыру, ал ол үшін араб, парсы, орыс сөздерін және халықаралық қорға жататын терминдерді, сондай-ақ жалпы бөгде сөздерді қазақ тілінің дыбыс гармониясына бағындырып жазу керек деген пікір-ұсыныстарды кейбір тіл мамандары да, әсіресе журналист, жазушы сияқты маман еместер айта бастады. Демек, бүгінгі жазу дағдымыздағы *қызмет, құрмет, кітап, мұғалім, қасиет, қошемет, сенат, депутат, парламент* сияқты бір буындары жіңішке, екінші буындары жуан айтылып, жуан-жіңішке дауысты дыбыс әріптерімен жазылатын сөздерді бірыңғай не жуан, не біртұтас жіңішке дыбыс әріптерімен жазу керек дегенді ұсынады (*мұғалым, кітәп, пәрләмент, сенәт, дапұтат не депұутет, қасиат, қызмат, құрмат* сияқты етіп).

Қазіргі емлеміздегі қазақ тілінің табиғи заңдылықтарының және бір қайшы тұсы – алғашқы буындағы еріндік дауысты *ұ, ү, о, ө* дыбыстарына келесі буындардағы дауыстылардың үндестірілмей жазылатындығы деп көрсетеді кейбір сыншылар: *күрек, жүрек, құлын, құбылыс* деп жазудың орнына *күрөк, жүрөк, құлұн, құбұлұс* деп үндестіріп жазуды ұсынады. Бұл, сірә, емле ережелерімізді түбегейлі өзгертуге қатысты пікірлер болса, емленің кейбір баптарын анықтай түсетін тұстары да бар екендігі айтылуда. Жалпы бөгде тілдік сөздердің барлығын «қазақша» жазу, яғни дыбыстық және графикалық суретін өзгертіп жазу принципі ұсынылғанмен, оны бұлжытпай іске асыру мүмкіндігінің бар-жоғын байыптау – өз алдына мәселе. Ал қазақ тілінің фонетикалық заңдылығының нағыз бұзылып жатқан тұстарына, өкінішке қарай, мән берілмей келеді. Қазақ тілінің дыбыстық табиғаты сөз басында екі дауыссыз дыбыстың келмейтіндігі болса, араб, парсы тілдерінен өте ертеде енген жалқы есімдер (адам, жер-су аттары) бұл күнде емле тәртібін мүлде бұзып жазылу фактілері орын алып кетті: *Рза, Сқақ, Рсалды, Сланов, Сламжан, Смайыл* т.б. қазақ сөздерінде және қазақтарды атап, қазақша болып кеткен сөздің басындағы екі дауыссыз дыбыстың не алдында, не екеуінің ортасында дауысты *ы, і* дыбыс айтылады және

солай жазылуға тиіс. Демек, жоғарғы есімдер *Ырза* не *Риза*, *Ысқақ*, *Ырсалды*, *Сыланов*, *Ысламжан* не *Сыламжан*, *Ысмайыл* не *Сымайыл* болып дұрыс жазылуы керек. Бұл «Көрмес – түйені де көрместің» кебімен қазақ емлесінің нағыз бұзылып жатқан осындай тұстары еленбей, нағыз сауатсыздықтың, емле ережелерін нағыз бұзушылықтың бұлтартпас көрінісі болып шығады.

Бүгінгі қазақ емле ережелерін түбегейлі өзгерту деген – қисынсыз ұсыныс, яғни ереже баптарының басым көпшілігі ол ережелерді қанша қырнағанмен, азды-көпті өзгертуге болатын тұстарын ескергенмен, емле ережелері кодексінің негізі сақталып қала береді. Мысалы, «ережелердің: *а, е, ы, і* әріптері сөздің барлық буындарында жазылады» деген 2-бабы (§2) қай «ережелердің: *а, е, ы, і* әріптері сөздің барлық буындарында жазылады» деген 2-бабы (§2) қай жазуды пайдалансақ та: қазіргі кириллица ма, латын ба – сол күйінде қалады. Сол сияқты бірге, бөлек жазылатын сөздерге қатысты баптардың, қос сөздердің жазылуына, бас әріптің қолданылуына т.б. қатысты баптардың дені (көбі) күшін жоймайды, атап айтқанда, бөгде тілдік сөздер түгел «қазақыланып» – орфограммалық тұрпаты қазақ тілінің фонетикалық (үндестік) заңдылықтарына бағындырылып тұтас жуан, не тұтас жіңішке дауыстылармен жазылатын болмайды. Бұл тәртіп тек бөгде тілдік сөздерде ғана емес, қазақтың төл сөздерінің белгілі бір типі – біріккен сөздердің жазылуында да орын ала береді (*кәсіпорын, көгал, келсап, қыркүйек, жансебіл, Нұрпейіс, Бексұлтан, Жезқазған, Ақтөбе* т.т.).

Сөздің 2-3-буындарында еріндік дауысты дыбыс әріптерін жазу керек деген ұсыныс та қабылданбайды. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесін алғаш зерттеген А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде ерін үндестігінің солғындап кеткенін, айтуда бұл принцип сақталғанмен (*құлұн, күмүс, қорұқ, көрук* деп айтылғанмен), жазуда езулік дыбыс әріптері жазылады деген болатын. Мұны қазақ тілі фонетикалық жүйесін кейінгі зерттеушілердің көбі қостаған еді. Жалқы есімдерді әркім өз қолдауынша жазуға да белгілі бір шек қойылады, яғни екі түбірден жасалған қазақ есімдерін бөліп не сызықшамен жазу (*Әбіл-ғазы, Сәбет Хан* немесе *Сәбет хан, Сәбет-хан, Қайыр Болат, Қайыр-болат* т.т.), екі түбірден жасалған адам, жер-су аттары бірігіп, бір сөз ретінде жасалған адам, жер-су аттары бір сөз ретінде жазылады деп мейлінше орныққан, 60-70 жыл бойы дағдыға айналған ережені бұзбаған жөн. Айталық, *Абылай хан* немесе *Абылай Хан* түрінде жазылғанда тарихта белгілі қазақ ханы *Абылай* аталып тұр ма, әлде *Абылайхан* деп «дүрдитіп» ат қойылған бүгінгі біреу аталып тұр ма? *Хан* сөзі *Абылай* атты ханға берілген атақ (дәреже), ал балаға *Абылайхан* деп ырымдап ат қойылса, ол балаға, мұндағы *хан* сөзі *Абылай* есімімен бірге айтылатын бір жақты есімді құрап тұрған біріккен сөз компоненті.

Емле ережелері жыл сайын не кейбіреулер ұсынғандай, үкімет, әкімшілік билігі өзгерген сайын (бұрын Жоғарғы Кеңес бекіткен ережелерді жарамсыз деп тану керек деген сияқты) ешбір қисынсыз, ғылыми тұғыры (негізі) жоқ, «саясатшыл», «жалған патриотшыл» бос сөзді айтқандардың жазу тәртіптері де, тілдің өзі сияқты үкімет өзгерген сайын өзгеріп отырмайтындығын білген жөн. Емле де қатып қалған, әбден «көрсервіленген» дүние емес, ол тілдің даму барысына қарай, өзге тілдермен қарым-қатынасының сипаты мен әлеуетіне қарай, тіл туралы ғылым салаларының теориялық жетістігіне сүйеніп, тілдің прагматикалық күй-қалпымен сұраныстарына сәйкес оған азды-көпті түзетулер, өзгерістер жасалып отыратыны заңды құбылыс екендігі жоғарыда айтылды.

Егер бүгінгі кириллицаға негізделген жазуды біршама ұзақ уақыт қолдана беретін болсақ немесе ол түбегейлі қазақ ұлттық жазуы болып қалдырылатын болса, алдымен, әліпби құрамы біршама өзгертіледі, кейбір әріптердің қызметі кеңейеді не ықшамдалады. Қазіргі емле ережелерін қазақтың бүгінгі жазба әдеби тіліне лайықтап, үйлестіріп, реформалап қайта түзу керек болады. Ол реформа әліпби таңбаларының қандай болатындығына: құрамына, әр әріптің қызметтеріне (бір қызметті, екі-үш қызметті дегендей) қарай жүргізіледі. Дегенмен күні бүгінгі қолданып келген, бірнеше рет екшелген, анықталған, толықтырылған емле ережелерінің негізі сақталады, яғни емле кодексінің құрылымы, әліпби құрамы қандай болса да өзгермейтін баптары, иллюстративтік материалдарының көпшілігі қайталанады (сақталады), кейбір жаңа баптар мен ескертулер орын алады.

Ал жазудың өзгеше түрі – латын қабылданатын болса, ол күнде қазіргіден біраз өзгеше емле тәртіптері (ережелері) ұсынылады. Бұл ережелер, алдымен, жаңа таңбалардың (әріптердің) құрамына, қызметтеріне қарай түзіледі. Сондықтан қазіргі емле кодексінің құрылымы, баптарының реттік тәртібі өзгеріп, басқаша болып келеді.

Біз осы жолы кириллица жазулы қазақ емес ережелерінің кезектегі жаңартылған, екшелген, толықтырылған, ықшамдалған нұсқасын ұсынамыз. Алдымен, әліпби құрамы өзгертілетіндіктен, бөгде тілдік сөздердің емлесі мүлде қайта түзіледі.

Белгілі бір тілдің емле ережелері сол тіл пайдаланатын әліпбидің сындарлығына, яғни сол тілдің фонетикалық жүйесіне мейлінше сай келетін, сол тілдің төл сөздерінде айтылмайтын басы артық дыбыс таңбалары жоқ, барынша ықшам болуы шарт. Ал қазіргі қазақ әліпбиінде басы артық таңбалар баршылық. Ол кезінде орыс тілінен және орыс тілі арқылы келіп жатқан бөгде тілдік сөздерді «орысша» жазу үшін қабылданғаны белгілі. Орыс алфавитін түгел алумен қатар оның үстіне қазақ тіліне тән 9 дыбыстың таңбасын қосқанда, айналадағы көрші халықтардың ішінде әліпбиі ең үлкен, таңбалары орасан көп алфавит қазақтікі болды. Бұл үлкен әліпбидің пайдалы жағы да, керісінше, пайдасыз жағы да болғаны және мәлім. Пайдалы жағы – қазақ тілінің фонетикалық сипаты бұзылмады: қазақ тіліне тән әр дыбыс жеке таңбамен (ә, ө, і, ұ, ү, ғ, қ, н, һ) белгіленді; ал зиянды жағы қазақ тілінде қолданылмайтын дыбыс таңбалары (в, х, ф, ц, ч, щ, э, ё, я, ю, ь, ъ) тек бөгде сөздерді жазуда өзге тілдердегі орфограммасын бұлжытпай жазу үшін ғана қолданылып, әліпби құрамын үлкейтіп тұрды. Соңғы онжылдықтарда үзбей айтылып келе жатқан пікірдің бірі – қазақ әліпбиінен кейбір таңбаларды шығарып тастау керек деген ұсынысқа құлақ асу керек болды. Бірақ бұл таңбалардың барлығы емес, оның ішіндегі **х, ф, в, ч** таңбаларын әліпбиде қалдырып, **щ, ц, э, ё, я, ю, ь, ъ, һ** әріптерін шығарып тастау керек деп санаймыз. Әліпбиде қалдырылған 4 таңба бөгде тілдік бірқатар сөздерді, әсіресе интернационалдық ортақ қордан жүздеп-мыңдап келген, келіп жатқан сөздерді біршама дұрыс, яғни сөз мағынасын өзгертпейтіндей және бүгінгі, ертеңгі қазақтардың орыс, еуропа тілдерін қоса меңгеріп жатқандарын ескеріп, интерсөздерді тез танитындай етіп жазуға септігін тигізеді. Бұл жерде өзге тілдік сөздердің барлығын қазақ тілінің фонетикалық сипатына үйлестіріп, мүлде танығысыз етіп жазуға болмайтындығын ескеру керек болады. Ал қалғандарын қазақ тіліндегі дыбыстардың ұқсас (үндес) дыбыс әріптерімен немесе әріп қосындыларымен ауыстырып жазу ережесі ұсынылады: э – ны е, ё – йо, я – йа, ю – йу, щ – шш/ ш, ц – тс/с, һ – х, ь (жіңішкелік белгісі) тұрған буында көбінесе ә, ө, ү, і сияқты жіңішке дауысты дыбыс әрпін жазу, ъ (жуандық белгісі) тұрған буында жуан дауысты дыбыс әріптерін жазу керек болады. Мысал-үлгілер: *вагон, ватута, физика, химийа, чек, чемпион, мұхит, сахна, Хамит, Мұхтар, економика, зайом, Пиотр, тсех (цех), училиише, бюджет, отряд, объект, полйус, рөл, рұл, актөр, еволутсийа*.

Қазақ сөздерінде жазылып келген **я, ю, щ** әріптері **йа, йу** қосар **шш** таңбалармен жазылатын болады: *қойан, қойу, байанды, қойу (шай), йәки, йағни, йапырмай, жыйады, қыйады, аишы (тұзы аишы тамақ), кеише (бала)*.

Жаңартылған ереже кодексінде бөгде тілден келген сөздердің жазылуының өзге тұстарында да өзгеріс болады, олар: қосарланып сөз соңында жазылатын **сс, лл, мм** таңбаларының біреуі ол сөздер жеке тұрғанда да, қазақ тілі қосымшалары жалғанғанда да түсіріліп жазылатын болады: *метал, металға, металдар, клас, кластық, грам, грамға, грамы*. Сөз басында және ортасындағы бір буында екі дауыссыз әріптері бар бөгде тілдік сөздерде, оның ішінде жалқы есімдерде олардың ортасында не алдында **ы, і** әріптері жазылмайтын болады: *президент (пірезидент емес), крос (кіросс емес), студент (ыстудент емес), Псков (Пысков емес), Австралия (Авыстыралия емес), кварц (кывартыс емес), стил (істил емес), статистика (ыстатистика емес), кристал (кіристал емес)*.

Жаңа емле ережелерінің қалған тұстарындағы өзгерістер мен түзетулер әр бапта көрсетіледі. Көп тұстарда (баптарда) ережелер өзгеріссіз сақталады. Баптарда мысалға келтірілетін үлгілер де көбінесе сол күйінде сақталады, тек ішінара толықтыру, алмастырулар болуы мүмкін.